

ԶՄՅՈՒՆԻԱՅԻ ԱՂԵՏԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերժինե Գ. Սվազլյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան

1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ հսկայական գրականության մեջ հաճախ բացակայել է ժողովրդի ձայնը՝ պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական, փաստավավերական և սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք են ներկայացնում: Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և Զմյուռնիայի աղետի ուսումնասիրման պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնք օբյեկտիվորեն ներկայացնում են հայերի և հույների այդ զանգվածային ողբերգության մանրամասները, և որոնցից յուրաքանչյուրն իրավական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայկական հարցի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ականատես, վկա, Զմյուռնիա, աղետ, Քեմալ, ազգայնական, թուրք, հայրենազրկում, Լոզան, Սիյուրք:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 01.12.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 12.04.2023:

The article was submitted on 01.12.2022 and accepted for publication on 12.04.2023.

Статья поступила 01.12.2022 и была принята к публикации 12.04.2023.

Ինչպես հղել՝ Վերժինե Գ. Սվազլյան, «Զմյուռնիայի աղետը և ժողովրդի պատմական հիշողությունը», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 21-34:

How to cite: Verjiné G. Svazlian, “The Izmir Calamity and the Historical Memory of the People” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 21-34.

Как сослаться: Вержине Г. Свазлян, “Катастрофа Измира и историческая память народа,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 1 (2023), 21-34.

Տակավին 1955 թվականից, ես՝ Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողս, գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերական արժեքը, սկզբում՝ անձնական նախաձեռնությամբ, իսկ 1960 թվականից՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, գրի եմ առել (նաև՝ ձայնագրել) նրանց պատմած սահմոկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը: Հետագայում, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենության հրավերով և ընձեռած հնարավորություններով, շարունակել եմ այդ աշխատանքները ոչ միայն գրառելով, ձայնագրելով, այլև տեսագրելով (օպերատոր՝ Գալուստ Հալաջյան) վերապրող ականատես-վկաների պատմած հուշ-վկայություններն ու պատմական բնույթի երգերը (հայերեն և թուրքերեն): Բառ առ բառ վերծանելով՝ ընդգրկել եմ նաև ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվի ձեռագիր հուշագրությունների, օրագրությունների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների ֆոնդերում պահվող ականատես-վկա վերապրողների հուշերը: Ավելի քան 65 տարիների ընթացքում ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, ապա նաև Սփյուռքում կատարած անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորություններին ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել եմ Հայոց ցեղասպանության ականատես-վերապրողների, հարցազրույցներ եմ վերցրել նրանցից:

Ականատես-վկա վերապրողների պատմած հարյուրավոր վկայությունները հնարավորություն են տալիս գիտական վերլուծության ենթարկել նաև այդ կարգի նյութերի ժանրային և տիպաբանական առանձնահատկությունները¹:

Խնդրո առարկա հուշերը ենթարկելով քանակական ու որակական մանրակրկիտ գիտական վերլուծության՝ պարզվել է, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, նույնպես և *առանց հիշողության չկա ժողովուրդ*, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, նրա անցյալը, նրա պատմությունը: Նույնանման պատմական հիշողություն ունեն նաև հույները, հրեաները, գնչուները և այլ տուժված ժողովուրդներ²:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է 20-րդ դարասկզբին, *անջնջելիորեն տպավորվել է* ականատեսների հիշողության մեջ: Այդ անձնական հուշապատկերները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողանալով ազատագրվել ճնշող մղձավանջից: Եվ քանի որ *վերապրողների պատմած հուշերը* ներկայացնում

1 Իմ գիտական կարևորագույն հրապարակումների գրեթե ամբողջական ցուցակն առկա է այստեղ. https://iae.am/sites/default/files/Verjine_Svazlian_CV%28ARM%29_0.pdf

2 *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Ed.: Jack Nusan Porter (Langham, New York, London: University Press of America, 1982).

են արևմտահայերին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունները, ուստի *հագեցած են խոր պատմականությամբ*:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, նիստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, *վերապրողների հաղորդած հուշերն անմիջական են, ճշմարտացի, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք*:

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում ականատես վերապրողների մեկ առ մեկ հաշված, կետ առ կետ վերլուծած այդ փաստացի վկայությունները, պատմական իրադրությունների հետ համադրելիս, դույզն իսկ կասկածի տեղիք չեն տալիս: Նրանք գրեթե միշտ իրենց պատմած հուշի մեջ հիշատակում են իրենց գերդաստանի ավագներին՝ ծոռներին, ընտանիքի մյուս անդամներին, մոտիկ ազգականներին՝ հաճախ նշելով նրանց անուններն ու ծննդյան թվերը: Հետևաբար, նրանց հաղորդած տվյալներն այնքան են ստույգ ու հավաստի, որ նույնիսկ ցեղասպանության թոհ ու բոհի մեջ իրար կորցրած հարազատները, իմ գրքերում գետեղված հուշերն ընթերցելով, տասնյակ տարիներ անց, աշխարհի տարբեր ցամաքամասերից հաճախ գտնում են միմյանց:

Միաժամանակ, *վերապրողների պատմած հուշերը՝ նաև համանման են*: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղամարդ, կին, ավագ, միջին, կրտսեր սերունդներ) պատմած հուշերն իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ նկարագրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համանման դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած նույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելու՝ *միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համազգայինը*: Այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել վերապրող *Տիգրան Օհանյանը* (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած հուշն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. «...Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև՝ իմ ժողովրդի անցյալն է»³: Հետևաբար, ականատեսների հուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությանը՝ դառնալով հայ ժողովրդի հավաքական պատմական հիշողությունը:

1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատես-վկաները, որոնք այլևս չկան, իմ գրառումների ընթացքում ամենայն մանրամասնությամբ հիշում էին ոչ միայն 20-րդ դարում իրագործված առաջին ցեղասպանության պատմաքաղաքական հանգամանքները՝ ընդհուպ մինչև Հայոտնիայի աղետը, այլև այնտեղ բնակվող հայության երբեմնի ինքնաբավ կենսապայմանները:⁴

Ականատես-վկա *Սաթենիկ Գույումջյանը* (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա) 1984 թ. Հրազդան

3 Վերծինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, Գիտություն, 2011), Վկայություն [այսուհետև՝ Վկ.] 97, 237:

4 Ականատեսների վկայությունները այսուհետև կմեջբերվեն «Հայոց ցեղասպանություն. ականատեսների վկայություններ» 700 վկայություն պարունակող մեր ստվար գրքից, որը լույս է տեսել Երևանում 2011 թ.՝ հայերեն և անգլերեն, իսկ Ստամբուլում 2013 թ.՝ թուրքերեն:

քաղաքում վերհիշել է. «...1915-ի Մեծ ջարդին ժամանակ իմ ծնողքը նահատակված ըլլալուն, 1918-են մինչև 1922 թիվը ես եղած եմ Իզմիրի հայկական որբանոցը: Հոն հայ որբուհիները ինձի գորգ գործել սորվեցուցին, անոնց հետ կաշխատեի, անոնց հետ տխուր երգեր կերգեինք և միասին հեն կուլայինք, հեն կգործեինք: Անոնք կպատմեին, որ անցյալում, երբ Խորհմյան Հայրիկը Իզմիր եկած էր և տեսած, որ հայերը տնտեսապես բավական լավ վիճակի են, քանի որ ոսկիի շուկան և ուրիշ շատ բաներ հայերուն ձեռքն էր, ան քարոզ կարդացած էր և ըսած. «Սիրելի հայրենակիցներ, դուք Թուրքիայի հողին վրա կապրիք, անոր համար ալ միշտ պետք է ուշադիր ըլլաք, որ ձեր հավատքը և լեզուն պահեք, ձեր ունեցած-չունեցածը պահեք, որ ուրիշները չտիրանան: Անոր համար ինձմե ձեզ խրատ՝ մարույի պես մի բացվիք, այլ՝ կաղամբի պես գոցվեցեք: Այսինքն՝ ամեն ունեցած-չունեցած հարստություննիդ՝ մի ցուցնեք թուրքերուն», – այնուհետև վերապրողը եզրակացրել է, – Իզմիրի հայերը շատ լավ դիրք ունեին, ճոխ կյանքով կապրեին: Բայց թուրքերը նախանձեցին հայերուն ունեցվածքին, ուզեցին իրենք տիրանալ անոնց ամեն ինչին՝ և՛ զարդերուն, և՛ հողերուն, և՛ տուներուն, ամեն ինչերուն: Ես շատ քաղաքներ եղած եմ, բայց Իզմիրի զարդերուն պես ո՛չ մի տեղ չեմ տեսած: Հայերը ոսկերիչներ էին մեծ մասամբ: Գեղեցիկ զարդեր կշինեին, զարմանալի գեղեցիկ: Այնտեղի ճոխությունը, հարստությունը ես ո՛չ մի տեղ տեսած չեմ...»⁵:

Այնպես որ, նախքան աղետը Զմյուռնիայի հայության վիճակը եղել է ոչ միայն բարվոք, այլև նախանձելի: Զմյուռնիայի և շրջակայքի հայության ճոխ կենսապայմանների մասին է վկայել նաև *Հովհաննես Պարոնյանը* (ծնվ. 1890 թ., Էսքիշեհիր) 1979 թ. Նոր Բուրսահայում. «...Հայերը հարուստ էին մեր կողմերը: Ամենալավ տունը, ամենալավ խանութը հայերունն էր: Թուրքերը ուզեցին հայերուն տեղահանել, որ հայերի ունեցած-չունեցածը իրենց վերցնեն...»: Այնուհետև, անդրադառնալով Զմյուռնիայի աղետին, ավելացրել է. «...Հույնը գրավեց Էսքիշեհիրը, բայց բոլշևիկ ռուսը թուրքին զենք ու ոսկի տվավ: Հույները ինչ պիտի ընեին՝ կոտորվեցան: Հունաստան փախողները՝ ազատվան: Իզմիրը հույների կողմից գրավված էր, բայց թուրքերը կրակի տվին...»⁶:

Ականատես-վկա վերապրող *Մուշեղ Հակոբյանը* (ծնվ. 1890 թ., Նիկոմեդիա, Արմաշ) 1998 թ. Սարի թաղում ներկայացրել է այդ քաղաքական իրադարձության մանրամասները. «...Հետո հույն-թուրքի կռիվը սկսավ: Հույները կառավարական զինվորներով եկան Իզմիրի վրայով, Բուրսայի վրայով հարձակվեցան, առաջ անցան: Հույներուն հետ հայ կամավորներ ալ կային՝ Թորգոմ փաշայի ղեկավարությամբ: Քեմալը մտավ Իզմիր, ահագին հույն, հայ կոտորեցին: Քեմալի ժամանակ ինձ թուրքի բանակ տարին: Բանակում խիստ էր»⁷:

Ականատես-վկա *Սարգիս Եթարյանը* (ծնվ. 1907 թ., Աֆիոն-Գարահիսար) 1996 թ. Նոր Արաբկիրում ևս հաստատել է նույն փաստը. «...Իզմիրի աղետը 1922-ին եղավ:

5 Նույն տեղում, Վկ. 191, 386:

6 Նույն տեղում, Վկ. 203, 402:

7 Նույն տեղում, Վկ. 228, 425:

Քեմալականները Անատոլիայից Իզմիր եկան, խուժանը լցվեց քաղաքը: Առաջ՝ Հայնոցը՝ Հայ թաղը [կրակի տվին]...»⁸:

Իսկ ականատես վերապրող *Աշոտ Օհանյանը* (ծնվ. 1905 թ., Բուրսա, Մեծ Նոր գյուղ) 1998 թ. Վարդաշենում նույնիսկ հիշել է թե ինչպես քեմալականները մուտք գործեցին Իզմիր. «...1922 թվին, երբ հույն կառավարությունը Իզմիրի պատերազմը կորսնցուց, քեմալական զորքերը մտան Իզմիր, երգելով.

*«Իզմիր դաղլարընդա,
Չիչեքլեր աշար,
Քյաֆիր յունան ասքեր
Ել գիրի դաշար»:*

*«Զմյուռնիայի լեռներում
Ծաղիկներն են բացվում,
Անաստված հույնի զինվորը
Քամու պես է փախչում»:*

Թուրքերը էդ երգելով սկսան Իզմիրը թալանել ...»⁹:

Հրազդանում ապրող *Սարենիկ Գույումջյանը* (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա) 1984 թ. իր վկայության վերջում նկարագրել է այդ ողբերգական իրադարձությունը. «...Երբ Քեմալը եկավ, մեր որբանոցն ալ ցրվեցավ... Քեմալը եկավ նե հայերուն, հույներուն, բոլոր քրիստոնյաներուն ծովը թափեց, Իզմիրը կրակի տվին: Կրակը կուտեր մարդկանց, չոջուխները խոնդախի մեջ գետինները նետված վրաները կկոխկրտեին, խոնդախի չոջուխները ծովը կնետեին, ծովին վրա անոնք սալամիշ կըլլային...»¹⁰:

Ականատես-վկա *Հայկուհի Ազարյանը* (ծնվ. 1908 թ., Ադաբազար) 1988 թ. Երևանում հետևյալ կերպ է բնութագրել նոր թափ առած քեմալականներին. «... Հագիվ ինքզինքնիս գտանք, միլիշիները եկան: Միլիշիները ազգայնականներն էին՝ զինված: Մենք զարմացանք: Այլևս անցյալի խեղճ ու կրակ թուրքը չէր, որ պատերազմից պարտված էր դուրս եկել: Մինչև ատամները զինված միլիշիները եկան, սկսեցին իրենց գործը: Քեմալը կազմակերպել էր հայերին, հույներին, ովքեր մահմեդական չէին՝ քշել...»¹¹:

Իսկ ականատես-վկա *Ավետիս Նորիկյանը* (ծնվ. 1909 թ., Բուրսա, Եսիջե գյուղ) 1999 թ. Երևանում իր կարծիքով է կիսվել մեծ տերությունների քաղաքականության մասին և ներկայցրել է Զմյուռնիայի հայության դժվարին կացությունը. «...Հետո, երբ թուրք-հունական պատերազմը սկսավ, մեր Եսիջե գյուղը ճակատամարտի մեջտեղը մնաց: Հույները Իզմիրին տիրացել էին, թուրքերը պաշարված էին, բայց մեծ տերությունները օգնեցին թուրքերուն, և հույները պարտվեցին: Մենք ամեն ինչ թողինք՝ մեր այգին, մեր ունեցվածքը, մեր տունը-տեղը և փախուստի դիմեցինք: Երբ հույները պարտվում էին, մեր գյուղից Բուրսա գնացինք, այնինչ պետք է գնայինք մի որևէ նավահանգիստ՝ կամ Մուտանիա, կամ Գեմլիք: Դրա համար էլ անկանոն եղավ մեր գնալը:

8 Նույն տեղում, Վկ. 196, 393:

9 Նույն տեղում, Վկ. 212, 410:

10 Նույն տեղում, Վկ. 191, 386:

11 Նույն տեղում, Վկ. 221, 420:

Մեր գնալու ժամանակ թուրքերը լուսամուտներից կրակում էին մեզ վրա: Ծովափը արդեն լիքն էր գաղթականներով: Բոլորն ալ սպասում էին, որ նալ նստին: Էդ ժամանակ հունական բանակը հանձնվեց թուրքերին: Նավահանգստում հավաքված բնակչությունը շատ զոհ տվեց: Մենք յոթը հոգի էինք: Ամեն մեկը գլուխն առած՝ փախչում էր: Մեկ կողմը ծովն էր, մեկ կողմը՝ անտառ: Էդ ժամանակ ես հիվանդ էի, սոված էի ու հոգնած: Բայց ստիպված բոլորի հետ քարշ գալով գնացինք՝ Գեմլիք նավահանգստից մինչև Մուտանիա ոտքով: Գնում էինք գյուղերու միջով: Թուրքերը մեզ հետապնդում էին և հասնողին սպանում: Ովքեր փոքր երեխաներ ունեին, երեխաներին չէին կարող տանել, թողնում էին ճամփին, որոնք էլ մեռնում էին: Մեզնից առաջ գնացողները գետնին թողել էին երեխաներին ու վրաները քթոցներ էին ծածկել, որ գոնե օդ առնեն. էդ խեղճ մանուկները լաց էին լինում՝ անտեր-անտիրական մնացած: Մենք լսում էինք նրանց լացը, բայց չէինք կարողանում օգնել, քանի որ ուլիկների պես հազիվ մագլցելով բարձրանում էինք ժայռերի վրայով: Ով որ սայթաքեր՝ կընկներ ծովը: Ուրիշ ճամփա չկար: Վերջապես հասանք Մուտանիայի նավահանգիստը: Շատերը իրար կորցրել էին: Ես հորս հետ էի: Բուրսայի ամբողջ հայությունը էդտեղ էր կուտակված: Ովքեր կարողացան՝ փախան, ովքեր մնացին, երբ հունական բանակը քաշվեց, թուրքերը եկան ու բոլորին կոտորեցին...»¹²:

Այնուհետև *Հովհաննես Գասպարյանը* (ծնվ. 1902 թ., Էսքիշեհիր, Յայլա գյուղ) 1973 թ. Շենգավիթում նկարագրել է քեմալականների գործադրած դաժանությունները. «...1922 թ. ամառվա վերջին և աշնան սկզբին թուրքական զորքերը ճեղքեցին հունական ռազմաճակատը, վաթսուն հազար հույն զինվոր ոչնչացրին և շատ գերի վերցրին, որոնց Անկարայի փողոցներով անցկացրին որպես հաղթանակի ցույց: Թուրքական սահմաններից դուրս քեցին հույն զինվորներին, որոնց մի մասը ծովը թափվեց Իզմիրի, Բալիքքեսերի և Մուտանիայի ափերին...»¹³:

Ականատես-վկա *Բյուզանդ Մորուքյանը* (ծնվ. 1904 թ., Կեսարիա) 1972 թ. Նոր Մալաթիայում պատմել է, որ ինքը 15 ամիս թուրքական գերության մեջ է եղել Այդըն քաղաքում: Նա նկարագրել է Իզմիրի աղետը և քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքերի դաժանությունները. «...Հազիվ տեղավորվել էինք, երբ 1922 թվին սկսվեց Իզմիրի տեղահանությունը և մեծ հրդեհը: Այն ժամանակ ես տասնութ տարեկան էի և ինձ գերի վերցրեցին (գերության ժամանակվա իմ միակ հիշատակը՝ իմ դաստակին ամրացված մետաղյա համարանիշը, ինչպես նաև իմ գերությունից ազատվելու հրամանը մինչև օրս պահում եմ), և տասներկու օր անընդհատ քայլելով մի մեծ խմբի հետ ճանապարհ ընկանք անհայտ ուղղությամբ: Ճամփին մեծահասակ տղամարդիկ ընկնում էին ուժասպառ: Ովքեր չէին կարողանում շարունակել ճամփան, թուրք ասկյարների կողմից սպանվում էին տեղում: Տասնհինգ ամիս տևեց իմ գերությունը...»¹⁴:

Թուրք զինվորները սաստիկ դաժանությամբ են վարվել հայ և հույն քրիստոնյա բնակչության հետ: Այդ սահմոկեցուցիչ տեսարաններն է վերհիշել նաև ականատես-

12 Նույն տեղում, Վկ. 215, 414:

13 Նույն տեղում, Վկ. 206, 406:

14 Նույն տեղում, Վկ. 185, 380:

վկա *Սևրյուլ Բերբերյանը* (ծնվ. 1909 թ., Աֆիոն-Գարահիսար) 1989 թ. Այգեստանում. «...Հետո ուրիշ թուրք զինվորներ եկան, մեզ գտան: Բոլորիս կանգնեցրին, երկու մարդու առանձնացրին մեզնից, պառկեցուցին գետնին, սկսան անոնց կաշիները քերթել և խնդալով ըսել. «Կո՛վ ենք մորթում»: Մարդոց կաշին դժվարությամբ հանեցին: Էդ խեղճ մարդիկ ողջ-ողջ կտանջվեին, էդ ինչ ձայն էր, ինչ բորչըղուք. մարդիկ բանգըր-բանգըր կբռնային: Վերջապես անոնց մաշկահաս արեցին և ըսին. – Քանի որ դուք՝ գյավուրներ, հայտնել եք թուրք չեթեներուն տեղը, ձեր արժանի պատիժը ան է:

Մենք բոլորս ալ կուլանք, կողբանք, վախերնես կողողանք: Ես հագիվ փախա, ոտքով սկսա քալել քանի մը հոգիներու հետ: Մեզի գերի բռնեցին. չեն թողնում ոչ մի տեղ էրթալ: ...Երբ թուրքերը տեսան իրենց տանկը վառվեց, «գյավուր գէլդի» ըսելով փախան: Թուրք զինվոր մը ինձի ուզեց իր հետը տանիլ: Բայց քովիս հույն զինվորը չթողեց, ինձ ըսավ. – Մի՛ գնա, քո մամայիդ պես քեզ ալ կվառեն: Ես ան ատենը հասկցա, որ այդ հույն զինվորը տեսել էր մորս վառվիլը...»¹⁵:

Եվ փոքրիկ աղջնակը վշտից ողբ էր հյուսել իր վաղամեռիկ մոր մասին ու խոր ծերության մեջ անգամ երգում էր աղի արցունքներով ու հառաչանքներով.

*«Աֆիոնեն»¹⁶ դուրս էկանք,
Իզմիր քաղաքը մտանք,
Ազիզ մորս չգտա.
Հոնկու՛ր-հոնկու՛ր լաց էղա:*

*Ա՛խ, մամս՛ ջան, խաբեցին,
Ինձի քեզնից բաժնեցին,
Քեզ ալ կրակը նետեցին.
Չըթըր-չըթըր այրեցին...»¹⁷:*

Բացի հայ կանանցից ու մանուկներից, թուրքերն անխնա կրակի մեջ են շարտել նաև հայերեն գրքեր ու ձեռագիր մատյաններ: Ինչպես վկայել է ականատես վերապրող *Սինան Սինանյանը* (ծնվ. 1912 թ., Էսքիշեհիր, Մուրադչայ գյուղ) 1989 թ. Երևանում. «...Եկեղեցու գավիթում թուրքերը լցրել էին հայկական գրքերը, որ այրեն...»¹⁸:

Զմյուռնիայի աղետի այդ թոհ ու բոհի մասին ականատեսի իր տպավորություններն է պատմել նաև *Արշակուհի Պետրոսյանը* (ծնվ. 1903 թ., Յոզղատ) 1989 թ. Նոր Մա-րաշում. «...Աֆիոնեն, Կոնիայեն, բոլոր տեղերեն մարդիկ եկել էին Իզմիր: Եկեղեցին բերնեբերան լիքն էր: Առաջնորդը մորուքը ածիլել փախել էր: Առաջնորդարանի հինգ դռներուն առջևը թուրք զաբիթներ կեցած էին, եկեղեցիներուն քամբանաները (զանգ)

15 Նույն տեղում, Վկ. 198, 394-395:

16 Աֆիոն-Գարահիսար քաղաքը:

17 Նույն տեղում, Վկ. 563, 606:

18 Նույն տեղում, Վկ. 210, 408:

կզարնեն կոր. օգնություն՝ կկանչեն ամեն կողմեն: Հինգ աղջիկներ՝ անգլիացի, ֆրանսիացի, իտալացի, ամերիկացի, դանիացի, ճակատնին Կարմիր խաչի նշան կապած, մայրերուն, չոջուխներուն, վիրավորներուն կօգնեն: Ժողովուրդը ինչ ընելը չէր գիտեր:

Իզմիրը վառվում էր... Ծովեզերքը վառվում էր ալեֆներուն (բոց - թուրք.) մեջը...: Մարդիկ ինչ ընելնին շվարած էին...: Աղջիկներին տոպրակներու մեջ էին դնում, որ չփախցնեն...: Անս - բաբա գյունի (թոհուրոհ - թուրք.) էր: Թուրքը մի բան տեսավ՝ կուզեր ձեռքեղ առնել, թալանել: Մեկը էկավ մատնիս ուզեց խլել: Ես հեմեն բուլդուրի տոպրակը կոնակս առի, մամաս ալ մանչուն՝ Միհրանին գրկեց, յալլա, գնացինք մտանք ֆրանսիական դպրոցը, քիչ մը շունչ առինք...: Ժողովուրդին քշել էին նավահանգստի կողմը: Նավահանգստի մոտ ոմանք ջուրն էին նետվում, լողալով գնում հասնում օտար շոգենավերուն շուլլովում-պըլըլովում, վեր էին բարձրանում, որ հոգինին ազատեն, ուրիշ երկիր հասնեն...: Իսկ ովքեր ջուրը ինկած էին, կլողային, ցամաքեն անոնց վրա եռացած ջուր էին բաց թողնում: Վերջը կրակը եկավ մեր կեցած ֆրանսական դպրոցն ալ լափեց, անտեղեն դուրս վազեցինք... ո՞ր վազենք... ամեն կողմ կրակներու մեջն էր...»¹⁹:

Ակնատես-վկա Վազգեն Սադաթյանը (ծնվ. 1907 թ., Ադաբազար) 1997 թ. Երևանում մանրամասնել է պատմական այդ իրադարձությունը. «...[Իզմիրի] ամենագլխավոր եկեղեցիին մեջ հայերը հավաքվել էին՝ մոտ մի քանի հազար հայ: Բոլորը սպասում էին, որ թուրքերը կարող են գալ և մեզ ջարդել: Դրա համար փող հավաքեցին, նամակ գրեցին ֆրանսերենով, թե մեզ սպասում է ջարդ: Մի տղա թուրքերեն խոսելով՝ հասնում է ֆրանսական դեսպանատուն: Դեսպանը ֆրանսական դրոշակով և իր խմբով եկավ, եկեղեցու մեջ գտնված հայերին տարավ նավահանգիստ, ուր լիքը հայեր ու հույներ էին: Հեռվում կանգնած էին ֆրանսական, իտալական, անգլիական զրահանավեր, մեկ-մեկ զինվորներ էին դուրս գալիս նավերից, որ մեզ թուրքերը չկոտորեն: Բայց գիշերները թուրքերը գալիս էին աղջիկ փախցնելու, սկսվում էր աղմուկ, իրարանցում: Նավերից պրոժեկտորները (լուսարձակ - ֆր.) գցում էին, որ նրանք վախճան ու փախին...»²⁰:

1990 թ. երևանաբնակ զբոսաշրջիկ Սահակ Թովսակյանից Լուս Անջելեսում (ծնվ. 1941 թ., Նոր Ամասիա) գրի եմ առել իր գմյունիացի հորից լսած թուրքալեզու երգի պատատիկը.

«Իզմիրըն խայրիլարը,
Դեօփիլիոր եսփրահիլարը,
Մավզեր, ֆիշենք փաթըլյոր՝
Էվլեր, ջանլար եսքըլյոր»:

«Զմյունիայի մակույկները,
Թափվում են տերևները,
Մաուզեր, փամփուշտ պայթում են՝
Տներ, մարդիկ վառվում են»²¹:

19 Նույն տեղում, Վկ. 175, 363:

20 Նույն տեղում, Վկ. 220, 417:

21 Վերծինե Սվազլյան, *Ամերիկահայոց քանավոր ավանդույթը ժամանակի հոլովությունում. The Oral Tradition of the Armenian-Americans in the Course of Time* (Երևան, Գիտություն, 2021), Վկ. 427, 546:

Արփինե Բարթիկյանը (ծնվ. 1903 թ., Աֆիոն-Գարահիսար) նույնպես ականատես է եղել և 1990 թ. Նոր Կիլիկիայում վկայել է. «...Մեյ մըն ալ սկսավ քեմալականների շարժումը: Իզմիրը կրակի տվին: Առաջին կրակը Հայնոցը տվին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին այրեցին: Քանի որ բոլոր հայերը այդ եկեղեցին մտած էին, որ պաշտպանվեն: Վերջը հայերս փախանք, գնացինք ծովեզերք: Ծովին վրա լինք դիակներ էին օրորվում...: Հետո մեզի տարան Բալջովա: Ծովուն եզերքը փայտե բարաքներ կային, հոն լեցուցին: Սկսան մեզի աչքե անցնել: Սիրուն աղջիկներուն բռնում, քաշում, քաշքշում, տանում էին: Ես մանր-մունր պզտիկ աղջիկ էի, փեշերուն տակը պահվտեցա: Մեր Մարիին երեսը մուր քսած էին ու մազերը խուզել էին. այլանդակ տեսք մը առած էր, նայեցին, չհավնեցան. – Եարամազ (անպետք – թուրք.), – ըսին, ձգեցին, այսինքն՝ գործի չի գար, ոչ մեկին պետքը չէ: Անդին կլսվեին թուրքերուն ձայները, որ դանակները սրում էին, որ մեզի մորթեն: Հայ աղջիկ մը տեսավ, որ հերթը իրեն պիտի գա, ինքզինքը պատուհանեն վար նետեց, բայց չմեռավ. վարը ուրիշ թուրք զինվորներ կան եղեր՝ առին, տարին: Քանի մը օրեն ետքը բերին արդեն անճանաչելի վիճակի մեջ...»: Ապա ականատես-վկան պատմել է ամերիկացիների օգնության փորձերի մասին. «...Ամերիկացին շոգենավեր էր բերել, որ մեզի Հունաստան փոխադրեն: Քանի որ Քեմալը ըսեր էր. «Թուրքիան թուրքինն է, ո՛չ մի քրիստոնյա չպիտի մնա»...»²²:

Արժանահիշատակ հայրս՝ *Գառնիկ Մարկոսի Սվազլյանը*, նույնպես Զմյուռնիայի աղետից հրաշքով փրկված ականատես-վկա էր: Նա ծնվել է 1904 թ. Կեսարիայում, հետո ընտանիքով տեղափոխվել են Զմյուռնիա, որն ավելի ապահով էր հունական տիրապետության ներքո:

Հայրս պատմում էր, որ 1922 թ. ինքը 18 տարեկան էր և նոր էր ավարտել տեղի հայտնի Մեսրոպյան վարժարանը, երբ քեմալականները Զմյուռնիայի հայկական թաղամասը՝ Հայնոցը, կրակի էին տվել. բոցերը կլանել էին նաև հայրական տունը, տնեցիները սարսափահար դուրս էին վազել և շտապել ծովափ: Ծովափում հայրս տեսել է շատ մակույկներ, լսել թուրք մակույկավարների բացականչությունները. «...Գլավուրներ, տվե՞ք ձեր ոսկիներն ու զարդերը, մենք ձեզ կհասցենք հեռվում խարիսխ գցած եվրոպական շոգենավերին, և դուք կփրկվեք»²³: Հուսահատ հայերը, այլ ելք չունենալով, նրանց էին հանձնում իրենց վերջին ունեցվածքը և տեղավորվում մակույկների մեջ: Հայրս նկատում է, որ մակույկավարները, ափից հեռանալով, գաղտնի բացում են մակույկի հատակի անցքը, ջուրը լցվում է մակույկի մեջ, և, հավասարակշռությունը կորցնելով, շրջվում, և, մեծ ու փոքր, բոլորը հայտնվում են ծովում, ջրամույն լինում: Ծովի վրա անթիվ ուռած մարմիններ էին տարուբերվում:

Հայրս, որ այդ թոհուրոհի մեջ արդեն կորցրել էր իր հարազատներին, տեսնելով այդ համատարած ողբերգությունը, արհամարհելով մահը, նետվում է ծովը և մաքառելով ալիքների դեմ, հասնում հեռվում խարիսխ գցած հունական մի ռազմանավի և պլլվելով խարիսխի շղթայից՝ մագլցում է վեր, պատսպարվում ծխնելույզի մեջ, որ տաքանա:

Ռազմանավը հույն զինվորներին և հորս հասցնում է հունական Պիրեա նավա-

22 Վերժինե Սվազլյան, *Հայոց յեղասպանություն*, Վկ. 195, 392:

23 Նույն տեղում, Վկ. 385, 566:

հանգիստը, և քանի որ կամքի ուժ ուներ, իսկույն մի հարմար աշխատանք է գտնում և սկսում փողոցից փողոց քուլուրիա (քունջութով օղակաձև հաց - հուն.) վաճառել և իր գոյությունը պահել: Հետո փոխադրվում է Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա:

Այդ օրերին է հյուսվել նաև ժողովրդական հետևյալ երգի պատառիկը.

*«Ասկե փախանք Հունաստան,
Շատ շատերն ալ Ֆրանսա,
Մեկախերը՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ամեն կողմ»²⁴:*

Ալեքսանդրիայում հայրս զբաղվել է ոսկերչությամբ: Եվ քանի որ Զմյուռնիայի հայ վարպետ ոսկերիչների մոտ նա արդեն հմտացել էր այդ արհեստում, իր նուրբ ճաշակն ու փայլուն երևակայությունը մեծ համբավ են բերում նրան: 1946-1948 թթ., երբ իրականություն դարձավ զանգվածային հայրենադարձությունը, Գ. Սվազլյանը 1947 թ. Եգիպտոսից առաջին իսկ քարավանով իր յոթ հոգուց բաղկացած ընտանիքով եկել և հանգրվանել է Երևանում:

Ամփոփելով նշենք, որ Օսմանյան կայսրությունից բռնի արտաքսված ականատես-վկաները ոչ միայն պատմել են իրենց տեսածն ու զգացածը, այլև հանգել են որոշակի քաղաքական եզրակացությունների: Այսպես, այնթապցի *Պարզև Մակարյանը* (ծնվ. 1915 թ.) եզրակացրել է. «...Մեծ տերությունները հայերուն խաբեցին՝ Կիլիկիան թուրքին տվին. Զեյթունը, Ադանան, Սիսը, Մարաշը, Քիլիսը, Այնթապը, Ուրֆան, Կարմունջը և այլ քաղաքներ ամբողջապես հայաթափվեցան: Մեզի ստիպեցին, որ Կիլիկիայեն դուրս ելլանք: Մենք ստիպված մեր հայրենիքը լքեցինք:

1922 թ. ալ Իզմիրի աղետը սարքեցին. հայերն ու հույները կրակներուն մեջն փախան, ծովը նետվեցան. ով կրցավ ինքզինքն ազատել՝ ուրիշ երկիր անցավ: Այսպիսով, Թուրքիան «մաքրեցին» քրիստոնյաներեն: Թուրքիան մնաց թուրքերուն, Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան ալ հետը»²⁵:

Ի լրումն այդ բոլորի, 1923 թ. Լոզանի պայմանագրով, դաշնակից տերությունները ճանաչեցին Մուստաֆա Քեմալի՝ Անկարայի կառավարությունը և նրա իրավունքը Արևելյան Թուրակիայի, Իզմիրի, Կիլիկիայի, ինչպես նաև բոլոր այն տարածքների նկատմամբ, որոնք, Սևրի հաշտության պայմանագրով, պիտի անցնեին Հայաստանին: Բացի այդ, նրանք ճանաչեցին Թուրքիայի նոր սահմանները, որոնք ընդգրկում էին նաև Արևելյան Հայաստանի նախկին շրջանները՝ Կարսը, Արդահանը, Մուրմալուն: Իսկ Պատմական Հայաստանի մի փոքրիկ մասը՝ 1/10-ը, շարունակեց գոյություն ունենալ որպես Հայաստանի Հանրապետություն, մինչդեռ հայրենագրված և ունեզրկված հայ ժողովրդի մեծագույն մասը սփռվեց աշխարհի տարբեր երկրներով՝ ստեղծելով Հայ սփյուռքը:

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում, Վկ. 272, 470:

ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱԴՐՈՂՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Մարիցա Փափագյան
(ծնվ. 1874 թ., Սամսուն)

Մուշեղ Հակոբյան
(ծնվ. 1890 թ., Նիկոմեդիա,
Արմաշ)

Հովհաննես Պարոնյան
(ծնվ. 1890 թ., Էսփիշեհիր)

Հովհաննես Գասպարյան
(ծնվ. 1902 թ., Էսփիշեհիր)

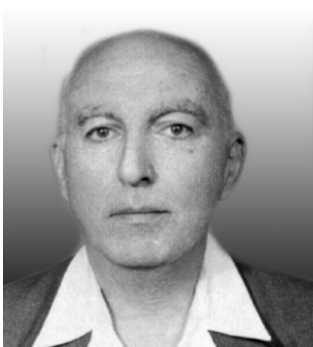
Տիգրան Օհանյան
(ծնվ. 1902 թ., Կամախ)

Արփինե Բաթիկյան
(ծնվ. 1903 թ., Աֆիոն-
Գարահիսար)

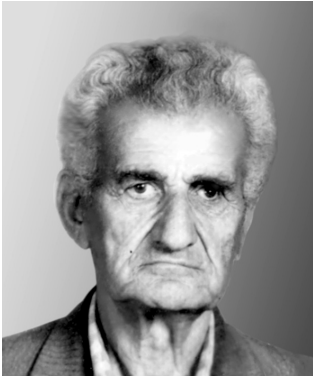
Արշակուիի Գետրոսյան
(ծնվ. 1903 թ., Յոզղատ)

Բյուզանդ Մորուքյան
(ծնվ. 1904 թ., Կեսարիա)

Գառնիկ Սվազլյան
(ծնվ. 1904 թ., Կեսարիա)

Աշոտ Օհանյան
(ծնվ. 1905 թ., Բուրսա)

Սարգիս Եթարյան
(ծնվ. 1907 թ., Աֆիոն-
Գարահիսար)

Վազգեն Սաղաթյան
(ծնվ. 1907 թ., Ադաբազար)

Հայկունի Ագարյան
(ծնվ. 1908 թ., Ադաբազար)

Ավետիս Դորիկյան
(ծնվ. 1909 թ., Բուրսա)

Սիհան Սիհանյան
(ծնվ. 1912 թ., Էսքիշեհիր)

THE IZMIR CALAMITY AND THE HISTORICAL MEMORY OF THE PEOPLE

Verjiné G. Svazlian,

Institute of Archaeology & Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The greatest witness of the Armenian Genocide is the Armenian people, inasmuch as the Armenians themselves have endured all those unspeakable sufferings, consequently, the nation itself is the object of that massive political crime. And, as in the elucidation of every crime, the testimonies of the witnesses are decisive, similarly, in the case of studying the Izmir calamity as well, we take as a basis the testimonies (memories and songs) of 15 eyewitness survivors, which objectively present the details of that mass tragedy of the Armenians and Greeks.

Key words: Armenian Genocide, eye-witness, survivor, Izmir, calamity, Kemal, nationalistic, Turk, homeland-deprived, Lausanne, Diaspora.

КАТАСТРОФА ИЗМИРА И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ НАРОДА

Вержине Г. Свазлян,

Институт археологии и этнографии Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

Самым главным свидетелем Геноцида армян является армянский народ, так как он стал объектом данного массового политического преступления. Известно, что при раскрытии любого преступления решающую роль играют показания свидетелей. Именно поэтому при изучении катастрофы Измира мы основывались на свидетельствах (воспоминания и песни) 15-и очевидцев-свидетелей, которые объективно представляют подробности той массовой трагедии армян и греков.

Ключевые слова: Геноцид армян, очевидец, свидетель, Измир, катастрофа, Кемаль, националистический, турок, лишение родины, Лозанна, диаспора.

REFERENCES

- Svazlian, Garnik. *Հայրենիքիս համար* [For My Fatherland]. Yerevan: Hayastan, 1965;
- Svazlian, Verjiné. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors], Second completed edition. Yerevan: Gitutyun, 2011;
- Svazlian, Verjiné. *Ամերիկահայոց բանավոր ավանդույթը ժամանակի հոլովույթում* [The Oral Tradition of the Armenian-Americans in the Course of Time]. Yerevan: Gitutyun, 2021.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Վերծինե Գ. Սվազլյան, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, բանագետ, բանահավաք, ժողովրդագետ, ցեղասպանագետ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայ ժողովրդական բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ արևմտահայոց բանավոր ավանդույթը և պատմական հիշողությունը:

Էլ. փոստի հասցե՝ vsvaz333@yahoo.com

Verjiné G. Svazlian, Honored Scholar of the Republic of Armenia, Doctor of Sciences (Philology), folklorist, ethnographer, collector of oral folk tradition, genocide scholar, Leading Researcher of the Department of Theory and History of the Armenian Popular Folklore at the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Republic of Armenia.

Research fields – the oral folklore and the historical memory of the Western Armenians.

E-mail: vsvaz333@yahoo.com

Вержине Г. Свазлян, Заслуженный деятель науки Республики Армения, доктор филологических наук, фольклорист, народовед, собиратель устного народного творчества, геноцидолог, ведущий научный сотрудник Отдела теории и истории армянского народного фольклора Института археологии и этнографии Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – устное народное творчество и историческая память западных армян.

Эл. почта: vsvaz333@yahoo.com